

БИЛИННИЙ ЕПОС КІЇВСЬКОЇ РУСІ ЯК ДЖЕРЕЛО ДЛЯ ІСТОРИЧНОЇ ГЕОГРАФІЇ

Билини або, як їх ще називали, старини, були переважно створені в часи Давньоруської держави. Здебільшого вони прославляли звитяги народних герой-богатирів і своїм сюжетом пов'язані з Києвом та князем Володимиром. Головними центрами билинного епосу були великі міста – Київ, Чернігів, Галич, Новгород Великий. Билини мали під собою реальну історичну основу, прообразом їх герой могли бути реальні історичні постаті. Протягом століть сюжети за століття обростали фантастичними, казковими елементами, бо кожен з переказувачів додавав від себе щось своє. Билини виникли на певному етапі історичного розвитку і пов'язані безпосередньо з подіями громадянського звучання, закликали до єдності в боротьбі з ворогами. Найбільшої популярності серед населення України-Русі набули билини про Іллю Муромця, Добриню Микитича та Олексія Поповича. Більшість відомих сьогодні билин була записана в XVIII – XIX ст. на Півночі Росії. В Україні билинні сюжети збереглися в інших фольклорних жанрах. Відомі, зокрема, українські народні казки про Іллю Муромця, думи про Олексія Поповича, пісні про Джурила. Билини справили неабиякий вплив на подальше формування українського геройчного епосу – народних пісень та козацьких дум.

Історизм та достовірність билинних текстів неодноразово ставили під сумнів вчені та дослідники різних рівнів. Так, російський критик В.В.Стасов в праці “Происхождение русских былин” (1868) зробив такі висновки: “Во-первых, былины не имеют права называться таковыми. Во-вторых, напрасно искать в действующих лицах былин характеристики тех личностей, чьи имена они носят. В-третьих, напрасно искать действительных местностей под географическими именами былин”. Згідно В.В. Стасова, герой та географічні назви в билинах були взяті з епосу інших народів світу. Так,

він вважав, що у образі Іллі Муромця поєдналися риси Рустама та Горіймбира, а князя Володимира – східних царів Кейкауза Шах-Наме та Калігадатте. Назви Києва, Дніпра та інші з'явилися як заміна географічних назв східних столиць та річок. Ці ж ідеї знайшли своє продовження в більш сучасних дослідженнях. Б.М. Путілов в книзі “Героический эпос и действительность” стверджував, що історизм билин особливий і тому жоден билинний герой не може бути пов’язаний з реальним історичним ім’ям¹. Протилежну точку зору відстоював відомий український вчений-фольклорист М.А. Максимович в статті “В каком веке жил Илья Муромец”². Він полемізував з російським дослідником Квашніним-Самаріним, який стверджував, що “малороси крайне плахо знали древнюю историю Руси”. М.А. Максимович наполягав, що Ілля Муромець – реальна історична постать XII ст. Історичність географічних назв та дійових осіб билин відстоював академік А.М. Членов в своїй книзі “По следам Добрыни”³. Билинний богатир Добриня Микитич мав реального прототипа – дядька київського князя Володимира Святославича. Велику увагу в книзі приділено й відповідності географічних назв билин сучасним реаліям.

Окремі аспекти проблеми використання географічних назв билин для вивчення давньої топографії та географії підтримує в книзі про Змієві вали в Києві А.С. Бучай⁴.

Розглянемо можливість застосування інформації, вміщеної в билинних текстах, для історико-географічних досліджень на прикладі найбільш відомого билинного циклу про богатиря Іллю Муромця.

Від інших билинних героїв Ілля Муромець відрізняється тим, що має не тільки свого реального прототипа, але й чітко визначене місце поховання. Його останнім притулком стали Близні печери Києво-Печерської Лаври⁵. У 1990 р. було проведено ретельне дослідження мумії богатиря із застосуванням найсучасніших наукових методів та обладнання. Висновки науковців підтвердили майже всі билинні данні про легендарного героя. Було встановлено, що він жив в XII ст., мав близько 180 см зросту і хворів дуже специфічною хворобою кісток. На тілі Іллі Муромця знайшли рубці від поранень, які він, ймовірно, отримав в запеклих боях з ворогами. Тоді ж

створили скульптурний портрет богатиря за його кістковими залишками. Було використано всесвітньо відому методику М.М.Герасимова, який свого часу відтворив портрет князя Ярослава Мудрого⁶.

Отже, новітні наукові дослідження кістяка похованої у печерах людини підтвердили, що тут поховано саме богатиря, який жив за часів Давньої Русі. Проте дослідження не відповіли на запитання: звідки він родом і яким чином потрапив до князівського двору, а потім – до Лаври. Відповідь на ці запитання треба шукати в імені славного богатиря – “Муромець” або ж у написі над його похованням – “Ілля з граду Мурома”.

Муром – одне з найдавніших міст на Володимирській землі. В “Повіті времених літ” під 862 р. записано: “В Новгороде – словене, в Муроме – мурома”. Місто Муром було великим центром східної області Київської Русі. Тут жила угро-фінська народність мурома, представником якої народності міг бути Ілля. Однак, морфологічна і антропометрична експертизи його поховання рішуче відкинули це припущення – богатир виявився слов'янського походження.

Билинні тексти називають місцем народження Іллі Муромця село Каракарово, що поблизу Мурома. Перші письмові відомості про це село датовані 1573 р., але насправді воно набагато давніше. Мешканці села Каракарово й сьогодні пишаються своїм земляком – богатиром Іллею, існують навіть ймовірні нащадки билинного витязя – родина Гущиних. Проте, український фольклорист М.А.Максимович сповіщав про інших нащадків богатиря – Іллюшиних, що жили в цьому селі в XIX ст.⁷ Так чи інакше, але нас цікавить інше – як билинний богатир подолав величезну відстань від Мурома до Києва. Якщо простежити шлях по географічній карті, виявиться, що він повністю збігається з торговим шляхом, який проходив вздовж річок Ока, Десна та Дніпро. На цьому шляху знаходитьсь ще одне місце, вказане в билинах – село Дев'ять Дубів. Воно розташовано за 20 км від міста Каракева Брянської області Російської Федерації. Каракев згадується в літописі під 1146 р. Місцеві легенди стверджують, що саме тут Ілля Муромець зійшовся в смертельному двобої з Солов'єм-розвбійником. Поблизу села в билинні часи

шумів гай з величезних дубів, які стали притулком для ватаг злодіїв. Ще в 1890 р. місцеві мешканці показували велетенські корчі від тих дубів. Розбійницька ватага на чолі з Солов'єм тримала в напрузі всю округу, розбійники тричі спалювали Одрин монастир, розташований за 5 км від села. Записи про ці драматичні події знаходимо в "Историческом описании церквей, приходов и монастырей Орловской епархии".

На перший погляд, вимальовується дуже логічна картина: богатир Ілля їхав із граду Мурома до Києва "через ті ліси Бринські, через ту річку Смородину", через Дев'ять Дубів, подолав тут Солов'я-розбійника й далі, через Чернігів, прибув до двору великого київського князя.

До речі, Бринські ліси теж не вигадка, вони існують насправді і отримали свою назву від міста Брин, що згадується в літописі під 1228 р. Зараз від нього залишилося лише древнє городище неподалік від сучасного села Бринь. Поблизу тече річка Бринь, що впадає в Жиздрі, притоку Оки.

У давнину Бринські ліси заселяли племена в'ятичів і через їхні землі в XI ст. було прокладено торговий шлях до волзьких булгар. Шлях той був дуже небезпечним. Інколи мандрівники їхали в об'їзд, збільшуючи свій маршрут в кілька разів. Тільки з другої половини XII ст. шлях став доволі безпечним і це датування повністю співпадає з хронологією життя реального Іллі Муромця. Можна припустити, що розбійна застава Солов'я в билинах символізувала непокірне плем'я в'ятичів, яке перекривало важливий торговий шлях. Цікаво, що сучасні транспортні артерії (автомагістралі та залізниці) повністю співпадають з цим древнім шляхом.

Однак, величезна відстань від Мурома до Києва ставить під сумнів походження билинного богатиря з цих далеких країв. Існування самого міста Мурома або села Каракарова ще не є доказом батьківщини улюбленого героя народного епосу. Йому було б набагато простіше залишитися служити рязанському або ж володимирському князю. Крім того, відомо, що християнство на муромській землі стверджувалося з великими труднощами. На протязі кількох століть київські князі

марно намагалися обернути язичницькі угро-фінські племена в нову християнську віру. Великий київський князь Володимир Хреститель віддав Муромське князівство своєму сину Глібу, який княжив близько 25 років, поки не був вбитий своїм братом Святополком в 1015 р. Судячи з наявної історичної інформації, Глібу не вдалося хрестити муромців. Вважають, що Муром хрестив князь Костянтин Святославич. Перемога над язичництвом далася йому великою ціною, син Михайло був по-звірячому вбитий зрадниками-муромцями. Тоді ж Костянтин штурмом взяв місто і силоміць хрестив мешканців в річці Ока. Він же спорудив церкву в ім'я Богородиці та храм Бориса і Гліба. Як бачимо, християнство прийшло на муромську землю непростим шляхом, декілька разів його намагалися насадити силою, але храми раз за разом піддавалися повному знищенню і тільки в XII ст. нова релігія остаточно затвердилася в Муромі. Язичництво ще довго залишалося в непролазних хащах муромських та бринських лісів. Сумнівно, щоб із таких місць міг походити билинний богатир і завзятий захисник християнства, якого після смерті православна церква канонізувала, причислила до славної когорти святих отців Печерських. Саме тому було б більш логічно пошукати рідні місця Іллі Муромця десь поблизу столичного Києва.

Друга гіпотеза про місце народження богатиря Іллі значно менше пошиrena і відома тільки вузькому колу фахівців. Згідно неї, Ілля — уродженець міста Моровійська (Моривійська) Чернігівського князівства. Доказів цього більш, ніж достатньо. Билинні тексти розповідають, що Ілля відслужив ранкову службу в церкві рідного міста, а вечірню — в Києві. Висновок: відстань між двома містами повинна бути не більше ніж день верхи на коні. Крім того, в “Кнізі Большого чертежа” (XV ст.) це місто зветься “Мурамеськ” або “Муровеськ”. Згідно записів Кміти Чорнобильського (1574) — Ілля був Muравленін, а в щоденнику Е. Лясоти (1594) Ілля записаний як Моровлін⁸. Тоді логічно було б припустити, що Muравленін походить з міста Мурамеська, або ж Моровлін — з Моровська. Цей населений пункт існує й досі. Зараз, за сучасним АТП, село Морівськ — Козелецького р-ну

Чернігівської області, розташоване на правому березі Десни. Археологи знайшли тут поселення епохи бронзи скіфського періоду, а також ранньослов'янське (І – ІІ ст. н. е.) та сіверянське міста.

Точний час заснування поселень по річці Десна невідомий. Перша літописна згадка про них датована 988 р., коли великий київський князь Володимир почав укріплювати свої землі й ставити нові міста-фортеці по річках Десна, Остер, Трубіж, Стугна та Сула. Десна була важливою торговельною артерією, частиною шляху “із варяг в греки” і пов’язувала Київ, Чернігів, Новгород-Сіверський. Крім закладення нових поселень, одночасно князі відроджували старі міста, перетворюючи їх на неприступні фортеці. Так були відновлені Моровійськ (зараз Морівськ), Лютово (зараз Лутава), Глебль (зараз Старий Глебів). Моровійськ, разом з невеликою окружою належав Чернігівському князівству і був його південним форпостом. Перша згадка про нього – 1139 р., як про місце підписання миру між київським князем Ярополком і чернігівським князем Всеволодом Ольговичем. Через Моровійськ проходив і військовий шлях, в 1152 р. київський князь ходив на Чернігів саме через це місто. В 1159 та 1180 рр., в Моровійську проходили з’їзди київських та чернігівських князів. Таким чином, в першій половині XII ст. в часи народження Іллі Муромця, Моровійськ був великим і добре укріпленим містом, в якому склалася своєрідна традиція проведення князівських з’їздів. Ця обставина легко пояснюється тим, що місто розташоване на півшляху від Києва до Чернігова. Щодо можливого народження тут Іллі Муромця, то ми вважаємо, – це місто має переваги над Муромом ще й тому, що відстань до столичного Києва не 1500 км, а всього 100 км.

Підтвердженням цієї гіпотези може слугувати і те, що поблизу Києва, біля Броварів, відоме місце, де міг розбійничати билинний Соловей. Тут з давніх-давен існували дрімучі діброви і Чорне болото, згадку про яке теж знаходимо в билинах. Місцеві легенди розповідають, що banda Солов’я пограбувала й зруйнувала князівський палац в Княжичах. Ці розбійники грабували всіх, хто їхав шляхом Чернігів–Моровійськ–Київ. Можливо, саме цю дорогу очистив від розбійників Ілля

Муромець і про цей його подвиг народ склав геройчу билину. Билинний Соловей із своїми помічниками, згідно давніх переказів, похований в гущині броварського лісу.

Сумна “традиція” розбійних нападів на київських шляхах мала продовження в козацькі часи. “Черниговские епархиальные ведомости” в 1863 р. подали історичну розвідку, в якій стверджувалося, що один з українських гетьманів відрядив спеціальний загін козаків для боротьби з розбійником на прізвище Соловей. Проте ця акція не мала ніякого успіху – козаки зрештою переїшли на бік розбійників.

Деякі дослідники билин спробували прив’язати ім’я богатиря Іллі до Муравського шляху або Муравки. У давнину ним ходили в Русь кримські татари. Шлях проходив серед високих трав по безлюдних степах, обминаючи річкові переправи. Він починається від Переяславу і тягнувся до Тули, ані з Києвом, ні з Моровицьком або Муромом не був пов’язаний взагалі. Віддаленість Муравського шляху від місць подвигів Іллі Муромця і більш пізнє його заснування робить цю версію неприйнятною.

Підсумовуючи усе наведене вище, можна прийти до ряду таких висновків. Скоріше за все, билинний богатир Ілля Муромець був родом з древнього міста Моровіська і був слов’янином, родом з северян, а не з міста Мурома і не з угро-фінської народності мурома. Нові географічні назви в билинах з’явилися, як одно-звукні, коли після татаро-монгольської навали центр політичного і культурного життя поступово перемістився на північ Русі. Саме тоді моровійський богатир Ілля отримав нову батьківщину – російське місто Муром.

ПОСИЛАННЯ

1. Путилов Б.Н. Героический эпос и действительность. – Л., 1988. – С. 37.
2. Максимович М.А. В каком веке жил Илья Муромец. Собр. соч. – М., 1876. – Т. 1. – С. 145.
3. Членов А.М. По следам Добрыни. – М., 1986. – С. 124.
4. Бучай Н.С. Змиевы валы – летопись земли Киевской. – К., 1971. – С. 25.
5. Хведченя С.Б. Киево-Печерская лавра: пещеры, легенды, клады. – К., 1999. – 213 с.

6.Хведченя С.Б. Страсти по Ільє // Вокруг світа. 1974. — № 1.
— С. 32 — 36; Його ж. Ілля Муромець: міф чи реальність //
Вечірній Київ. — 1993. — 5 січня; Його ж. Ілля Муромець —
пращур українських козаків // Київська правда. — 1993. —
24 грудня.

7.Максимович М.А. Вказ. праця. — С.147.

8.Калугин В.И. Струны рокотаху: Очерки о русском фольклоре.
— М., 1989. — С. 623.

